

Får flickor vara vildbasare? Om könstillhörighet och genusangivelser i SAOL och hos Dalin

Lennart Larsson

Starting with the two nouns *vildbasare* and *vildhjärna*, with similar meaning ('madcap') and referring to humans, this article discusses the interplay between grammatical gender and sex in A. F. Dalin's glossary from the 1850's, and different editions of the Swedish Academy Glossary (SAOL) from 1874 and onwards. The background is the transition in the Swedish language from a three-gender system of masculine, feminine and neuter to the present two-gender system with a non-neuter and neuter, first adopted in the 1923 eighth edition of SAOL. The first six SAOL editions continued to use the archaic three-gender system, while in the seventh edition (1900), a semantic gender was provided parallel to the three-gender system. As shown in this article, Dalin's glossary also demonstrates, although somewhat hesitantly and unsystematically, certain efforts to provide semantic gender.

1. Vildbasare och vildhjärnor

Bland sammansättningarna till adjektivet *vild* i *Svenska Akademiens ordbok* (SAOB) finns de två personbeteckningarna *vildbasare* och *vildhjärna*, där förleden anknyter till den andra huvudbetydelsen av ordet, 'ostyrig, oregerlig, okontrollerad'. Båda de här orden betecknar alltså en person som inte riktigt låter sig styras eller regeras eller kontrolleras, som på ett eller annat sätt bryter mot normer eller regler. Dock är de inte synonyma. Deras ostyrlighet eller oregerlighet är av lite olika slag, och de typiska referenterna skiljer sig också i viss mån åt: medan *vildbasare*, åtminstone numera, framför allt används om barn, så kan det i fallet *vildhjärna* lika gärna handla om vuxna.

Men hur är det med referenternas könstillhörighet? Det är den fråga som ska behandlas här, hur det ser ut dels i det faktiska språkbruket, dels i ordböckerna, närmare bestämt Dalins *Ordbok öfver svenska språket* från början av 1850-talet samt de olika utgåvorna av *Svenska Akademiens ordlista* (SAOL) från 1874 och framåt.

2. Könstillhörigheten i det faktiska språkbruket

Oftast är det nog så att man ser en pojke eller en man framför sig när man föreställer sig en vildbasare eller en vildhjärna. Och det är inget konstigt i det: det hör ju

till en djupt förankrad patriarkal ordning att flickor är lydiga, fogliga och snälla. Den traditionella kvinnorollen lämnar inte särskilt mycket utrymme för att vara ostyrig och oregerlig, och att bryta mot normer eller regler kan nog sägas av hävd ha uppfattats som pojknarnas och männens privilegium – även om de kanske inte gör det ostraffat så betraktas det i alla fall med visst överseende. Det är också lätt att konstatera att majoriteten av vildbasarna och vildhjärnorna i det faktiska språkbruket är av mankön. Men å andra sidan behöver man inte leta länge i källorna för att hitta kvinnliga referenter, vare sig i nutida texter eller i språkprov från tidigare århundraden. (Exemplen nedan är hämtade från dels SAOB:s samlingar av språkprov (SAOBs), dels databaserna *Svenska dagstidningar* och *Mediearkivet*.)

Till de tidigaste exemplen på kvinnliga vildbasare hör två språkprov från Aftonbladet 1842 respektive 1845 (*Svenska dagstidningar*) – alltså något decennium innan Dalins ordbok utkom. I det första, hämtat från en följetongsroman, finns repliken ”Du lilla vildbasare!” riktad till en ung kvinna (som inte uppträder riktigt så undergivet som hennes manliga uppvaktare önskar), i det andra möter vi frasen ”qvinliga vildbasare” i en operarecension (där den kvinnliga huvudpersonen till recensentens besvikelse visar sig vara mindre ädelmodig än det från början såg ut).

Bland 1900-talsexemplen märks de följande, båda excerperade från romanöversättningar där *vildbasare* står som predikativ med kvinnliga referenter som predikationsbas:

Det är mycket hälsosamt, förstås, men det gör henne allt till ett stycke vildbasare. (SAOBs 1912).

Fastän Bernadette aldrig varit någon vildbasare så lekte hon (*osv.*) (SAOBs 1942).

Som exempel från nutida tidningstext (i *Mediearkivet*) kan anföras dels Svenska Dagbladet 2009 där skribenten omnämner ”de moderlösa rödhåriga vildbasarna Anne Shirley och Pippi Långstrump”, dels Göteborgsposten 2016 där det talas om ”två vildbasare till tvillingsystrar”.

Också i fallet *vildhjärna* uppträder kvinnliga referenter redan på 1800-talet. Så t.ex. i teaterstycket *Mjölmar-fröken* av Johan Jolin från 1865 (i SAOBs) där en baron kallar sin dotter för ”Lilla yrhätta, vildhjärna!” och i ett tidningsklipp från Svenska Dagbladet 1899 (i *Svenska dagstidningar*) där vi har en beskrivning av ”hjältinnan och vildhjärnan” i en rolltolkning. Och från modernare tidningstexter (i *Mediearkivet*) kan anföras Expressen 1991 där en viss Lena kallas ”kreatören, vildhjärnan”, liksom Året runt 2015 där ”Filmaktuella Martina Haag” påstår sig ha varit ”en vildhjärna som ung”.

3. Könstillhörigheten i ordböckerna

Går vi så till ordböckerna får vi en delvis annorlunda bild. (Upplagorna 2–5 av SAOL har här – liksom i SAOLhist – förbigåtts eftersom de ”är i stort sett identiska” (Johannisson 1974:4) med förstaupplagan.) För *vildbasare* ser det ut så här:

Dalin: **VILDBASARE**, m. 5. (fam.) Odygdig, yr, oregerlig pojke; tygellös, utsväfvande yngling.

SAOL 1 (1874): **basare** (pl. lika), s. m.

SAOL 6 (1889): **basare** (pl. =) m.

SAOL 7 (1900): **basare** (~n) mf.

SAOL 8 (1923): **basare** (~n, äv. *-basarn*; pl. =) s.

SAOL 9 (1950): **basare** *-basar[e]n* pl. = s.

SAOL 10 (1973): **basare** s. **base** ~n *basar* s. bråkstake, ostyrig pojke

SAOL 11 (1986): **basare** s. ostyrig pojke, rustibus o. d. **base** ~n *basar* s. vildbasare

SAOL 12 (1998): **vildbasare** el. **vildbase** s. n; pl. =, best. pl. *vildbasarna* ostyrig pojke o. d.

SAOL 13 (2006): **vildbasare** el. **vildbase** s. n; pl. =, best. pl. *vildbasarna* ostyrig pojke

SAOL 14 (2015): **vildbasare** s. n; pl. ~, best. pl. *-basarna* el. **vildbase** n *-basar* ostyrig pojke

Genom att använda *pojke* och *yngling* som överbegrepp i sin definition begränsar alltså Dalin uttryckligen vildbasarnas referenter till personer av mankön. Vad gäller SAOL är det ju av tradition ingen definitionsordbok, och i de nio första upplagorna saknar ordet helt betydelseförklaringar. Men när *vildbasare* fr.o.m. den tionde upplagan 1973 ges en betydelseangivelse¹ så får vi också här *pojke* som genomgående överbegrepp; också i SAOL-redaktörernas ögon tycks alltså vildbasaren till sin natur vara en mansperson.

Emellertid finns det en upplaga av SAOL som på ett diskret men otvetydigt sätt öppnar för kvinnliga vildbasare. Det handlar om SAOL 7 från 1900, som med sin genusangivelse ”mf.” anger att vildbasaren kan vara inte bara *han* utan också *hon*.

Bakgrunden till de olika genusangivelserna i SAOL har att göra med svenskans övergång från ett ursprungligt grammatiskt tregenussystem med maskulinum, femininum och neutrum till vårt nutida tvågenussystem med utrum och neutrum. Redan i tidig nysvenska började de grammatiska gränslinjerna mellan maskuli-

¹ Tydligen ansåg redaktören Gösta Mattsson (1974:104) att *vildbasare* tillhörde de ”stilistiskt särpräglade och i vardagens språk numera ganska ovanliga ord” som behövde förklaras.

num och femininum suddas ut, och under det senare 1800-talet var det gamla tregenussystemet redan klart föråldrat; fränsett dialekterna så var det i praktiken tvågenussystemet som gällde (för en initierad beskrivning av svenskans genusproblematik hänvisas till Tegnér 1892 [1962]). Men i de sex första utgåvorna av SAOL höll man fortfarande hårdnackat fast vid det gamla. Icke-neutrala substantiv klassificerades genomgående som maskuliner eller femininer, ibland på (något som tydligt framgår hos Tegnér 1892 [1962]) ganska så osäkra eller tvivelaktiga grunder.

Att försöka upprätthålla den här föråldrade klassificeringen innebar flera problem, och ett av dem var att det inte sällan blev en konflikt mellan å ena sidan ordens grammatiska och å den andra deras semantiska eller sexuella genus. Ett exempel som Tegnér (1892 [1962:17 f.]) framhåller är *flickunge* som, trots att ordet givetvis betecknar en person av kvinnokön, ändå fick genusangivelsen ”m.” eftersom efterleden *unge* ju är ett traditionellt svagt maskulinum; det är lätt att föreställa sig att en sådan klassificering kan ha framstått som lite märklig när den inte längre hade något stöd i språkkänslan.

I fallet *flickunge* förbigår alltså de tidiga SAOL-redaktörerna konflikten mellan grammatiskt och sexuellt genus med tystnad. Men i andra fall har de uppenbarligen sett sig tvungna att förklara sig. Ett exempel är det traditionella femininet *vakt* där man i de tidiga upplagorna tillfogat att ”i bet. *vaktkarl*, *vaktande soldat* o. d. användes ordet som m.”. (En intressant sak här – och det är någonting som i sig kan ses som ett uttryck för den rådande könsmaktsordningen – är att den här typen av klargörande bara tycks förekomma när det gäller grammatiska femininer som används om manliga individer; något motsvarande när det gäller grammatiska maskuliner har jag inte lyckats hitta.)

Så var alltså fallet i de sex första utgåvorna av SAOL. Och det var först i och med SAOL 8 1923 som man hittade fram till en enkel lösning på problemet: man nöjde sig helt enkelt med att ange genus i form av bestämdhetsartikeln (se ovan). I SAOL 7 1900 valde man däremot en betydligt mer komplicerad variant, ett försök att kombinera det obsoleta tregenussystemet med den nya tidens krav; detta genom att dels införa en fjärde genuskategori reale, dels kombinera de tre beteckningarna ”m.”, ”f.” och ”r.” (dvs. ”reale”) med varandra för att därigenom också ange semantiskt eller sexuellt genus vid sidan av traditionellt grammatiskt. För personbeteckningarnas del beskrivs det så här i förordet till SAOL 7 (s. VIII):

I fråga om naturligt kön användas fortfarande beteckningarna *m.* (maskulinum) och *f.* (femininum). Vid sådana ord som *släkting*, *artist*, om hvilka kan sägas både *han* och *hon*, skrives *mf.*

På det här sättet fick alltså genusangivelserna en semantisk funktion vid sidan av den grammatiska. Och här har vi då förklaringen till genusangivelsen för *vildbasare*: ordets referenter kan vara både män och kvinnor.

Att närmare undersöka vilka personbeteckningar i SAOL 7 som fått angivel-

sen ”mf.” – eller i några enstaka fall ”fm.” med femininum placerat först – och vilka som bara har ”m.” eller ”f.” är intressant av flera skäl (för en mera ingående redovisning hänvisas till Larsson 2017). Dels därför att det ger en intressant bild av kvinnans ställning i samhället kring förra sekelskiftet (eller mer exakt: ordlisteredaktörens bild av hennes ställning), dels därför att man får en inblick i ett lexikografiskt arbete av synnerligen komplicerat och mödosamt slag. I princip var alltså redaktören tvungen att för varje enskild personbeteckning ta ställning till referenternas könstillhörighet, tvungen att tänka efter om det handlade om män eller kvinnor eller bådadera. Och det kan inte ha varit lätt, inte minst med tanke på att det handlade om en tid av stora samhälleliga förändringar, en tid då ”[d]efinitionerna av gränserna för manligt och kvinnligt var skiftande och ständigt disputerade, fluktuerande” (Wikander 2006:80). Det är också uppenbart att SAOL 7 innehåller ett stort antal inkonsekvenser och förbiseenden i det här avseendet. Oftast handlar det om att redaktören oreflekterat övertagit de tidigare utgåvornas grammatiskt grundade genusangivelser, framför allt att personbeteckningarna har ett ”m.” där det utifrån den explicit uttryckta avsikten i SAOL 7 tveklöst borde ha varit ”mf.”. Men motsatsen förekommer också, att vi har ett ”f.” där det rimligtvis borde ha varit en kombinerad genusangivelse. Och till den kategorin måste man räkna *vildhjärna*, som ser ut så här i ordböckerna:

Dalin: **VILLHJERNA**, f. 1. Svärmare, fantast.

SAOL 1 (1874): **-hjerna** (pl. *-or*), s. f.

SAOL 6 (1889): **-hjärna** (*-or*) f.

SAOL 7 (1900): **-hjärna** f.

SAOL 8 (1923): **-hjärna** vard.

SAOL 9 (1950): **-hjärna** vard.

SAOL 10 (1973): **-hjärna** vard.

SAOL 11 (1986): **-hjärna** vard.

SAOL 12 (1998): **vildhjärna** s. (vard.)

SAOL 13 (2006): **vildhjärna** s. (vard.)

SAOL 14 (2015): **vildhjärna** s. *-n -hjärnor* (vard.) vild person; till *vild 2*

Här hittar vi alltså betydelseangivelser i två av ordböckerna, Dalin och SAOL 14, och båda gångerna – till skillnad från vad som var fallet med *vildbasare* – utan att angivelserna begränsar referenternas könstillhörighet. Och när det gäller SAOL 7 så har vi ett enkelt ”f.” där det enligt de principer som finns uttryckta i förordet – ”vid sådana ord [...] om hvilka kan sägas både *han* och *hon*, skrives *mf*” – en dubblerad genusangivelse utan tvekan hade varit på sin plats.

4. Dalin och genusproblematiken

Även om det traditionella tregenussystemet är förhärskande också i den äldsta av ordböckerna, Dalins, så gäller det inte helt och hållet: som Sven-Göran Malmgren (1988:201) påpekat finns det ansatser till en semantiskt grundad genusklassificering även hos Dalin. Problematiken berörs i ordbokens förord där Dalin skriver som följer (s. 17):

För öfrigt bör nämnas, att i öfverensstämmelse med flera språkkännare, bland andra den berömde Rask, för flera substantiver antagits ett genus commune (tvekön), d. v. s. på en gång både maskulin och feminin, i ordboken betecknad med *c*. Att sådana till betydligt antal finnas i språket, lärer icke kunna bestridas, och detta förhållande framträder helt uppenbart i dagligt tal, i det vi aldrig utmärka sådana substantiver med det personella pronomen *han*, *hon*, utan alltid med det demonstrativa *den*. Häruti ligger på en gång en ovisshet och ett dunkelt erkännande af tvekönets tillvaro i ordet.

Vad Dalin egentligen menar med ”ett genus commune (tvekön), d. v. s. på en gång både maskulin och feminin” är inte helt lätt att säga. Läser man vidare tycks det nämligen inte handla om ord som är både maskulina och feminina utan snarast varken eller, dvs. sådana som vi ”utmärka” inte med ”det personella pronomen *han*, *hon*, utan alltid med det demonstrativa *den*” och alltså motsvarande det som i SAOL 7 gavs den nya genusbeteckningen *reale*.

Så även om Dalin gör vissa ansatser till att bryta upp från det traditionella tregenussystemet präglas det helt klart av den ovisshet och dunkelhet som han nämner i sitt förord. Vad gäller beteckningen ”*c*” för genus commune har jag vid en fritextsökning på Dalin hittat sammanlagt 195 sådana. Till största delen handlar det om sakbetecknande substantiv, men i drygt en fjärdedel av fallen, närmare bestämt 53, är det frågan om personbeteckningar, från *baccant* och *bannlyst* till *vän* och *älskling*. Och här rör det sig alltså om ord där man *inte* skulle använda *den* som pronomen utan *han* eller *hon* beroende av kön. Dessutom finns det i själva lemmalistan ytterligare en variant för ”erkännande af tvekönets tillvaro” som inte nämns i förordet, nämligen en kombinerad genusangivelse ”*m. o. f.*”. Och i de fall det inte rör sig om pronomen eller räkneord o.d. utan om substantiv handlar det nästan uteslutande om personbeteckningar, sammanlagt 20 stycken.

Att de här angivelserna av sexuellt genus hos Dalin bara handlar om trevande och osystematiska ansatser framgår på flera sätt. För det första är det sammanlagda antalet personbeteckningar som fått angivelserna ”*c*” eller ”*m. o. f.*” bara 73, vilket är mindre än en tiondedel av de med ”*mf.*” eller ”*fm.*” i SAOL 7 – trots att det också i SAOL 7 finns ytterligare ett stort antal personbeteckningar som utan tvekan borde ha fått en sådan dubblerad angivelse om förordets ambition hade tillämpats konsekvent (se vidare Larsson 2017).

För det andra framgår det av de här angivelsernas fördelning i alfabetet. Påfal-

lande när det gäller personbeteckningarna med "c." är att det inte alls finns några beteckningar som börjar på *a*, medan de på *b* däremot omfattar så många som elva; därefter är de förhållandevis jämnt fördelade över alfabetet, som mest sex på *s* och fem vardera på *l* och *t*.

Ser man däremot på angivelsen "m. o. f." så börjar tolv av de 20 angivelserna, från *allierad* till *avliden*, på *a*, fem på *d* och så en vardera på *b*, *e* och *f*. Här anar man alltså en ambition som fanns inledningsvis men under *b* övergavs till förmån för angivelsen "c.", sedan blommade upp lite under bokstaven *d* men därefter snabbt utlocknade, medan angivelsen "c." hade sin blomstring under *b* och sedan mer sporadiskt kom att användas fortsättningsvis.

Än tydligare blir Dalins tvehågsenhet och inkonsekvens när det gäller personbeteckningarnas genus om man närstuderar vissa ord. Ett exempel är det ovan nämnda *vän* som alltså har angivelsen "c.". Ser man till de 27 sammansättningarna med *vän* som efterled så har *blomstervän* "c." och *dansvän* "m. o. f.", medan de övriga 25, t.ex. *bokvän*, *frihetsvän*, *konstvän*, *människovän* och *ovän*, däremot bara har "m." I ett fall finns det emellertid ett inslag i definitionen som närmast ter sig som en komplettering av genusangivelsen. Det gäller *barnvän* vars första betydelsemoment lyder så här:

En, som älskar, hyllar barn. Ordet brukas äfv. om kvinnor.

I stället för tillägget att ordet även brukas om kvinnor kan man ju tycka att det hade varit enklare att ha genusangivelsen "m. o. f.".

Ett annat exempel är ordet *unge* som är klassificerat som "m." trots att det ju helt klart också inbegriper flickor och i ett av betydelsemomenten rentav förklaras just som "Flicka". Av de 16 personbetecknande sammansättningarna med *unge* finns två med angivelsen "c.", *sötunge* (vars första moment förklaras som "Säges om vackra flickor" och det tredje har "Glädjeflicka" som synonymdefinition) samt (kanske lite oväntat) *tjuvunge*. Annars är det nästan genomgående "m.", också i ett fall som *smekunge* vilket definieras som "Barn ell. flicka, som man håller mycket af och ständigt smeker". Men det finns ett undantag och det är det redan nämnda *flickunge* som ser ut som följer:

FLICKUNGE, 2. pl. – *ungar*. (fam.) Liten flicka.

Här har alltså Dalin utelämnat genusangivelsen, något som annars knappast alls tycks förekomma i hans ordbok.² Det kan förstås vara en slump, ett rent misstag eller förbiseende. Men det skulle också kunna vara ett medvetet utelämnande för att undslippa den för Dalin – med tanke på hans gryende medvetenhet om det gamla genusystemets ohållbarhet – nog ganska svårsmälta angivelsen "m.". För

² Att *flickunge* är placerat i ordbokens supplement ("Tillägg och förbättringar") saknar betydelse i sammanhanget; också där är Dalin i övrigt mycket noggrann med att ange ordens genus.

eftersom referenten i det här fallet *måste* vara av kvinnokön hade ju ”c.” eller ”m. o. f.” varit malplacerade här; och ett ”f.” hade kanske på ett alltför flagrant sätt brutit mot det etablerade grammatiska tregenussystemet.

Litteratur

Ordböcker

- Dalin, A. F. (1850–55): *Ordbok öfver svenska språket*. Stockholm: Svenska bokförlaget/Norstedts. På nätet: <<http://spraakdata.gu.se/saolhist/>>.
- SAOB = *Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien* (Svenska Akademiens ordbok) (1893–). Lund. På nätet: <<http://saob.se>>.
- SAOL = *Svenska Akademiens ordlista 1–14* (1874–2015). På nätet: SAOLhist. <<http://spraakdata.gu.se/saolhist/>>.
- SAOL 7 = *Ordlista öfver svenska språket utgiven af Svenska Akademien* (Svenska Akademiens ordlista) 7 uppl. (1900). Stockholm: P. A. Norstedt & söners förlag. På nätet: <<http://runeberg.org/saol/7/>>.

Övrig litteratur

- Johannisson, Ture (1974): Ordlistans första nio upplagor – en historik. I: Ture Johannisson & Gösta Mattsson: *Svenska Akademiens ordlista under 100 år*. (Skrifter utgivna av Svenska språknämnden 55.) Stockholm: Esselte studium, 1–54.
- Larsson, Lennart (2017): Vilken plats hade kvinnan? Om grammatiskt och sexuellt genus i SAOL:s sjunde upplaga 1900. I: *Språk och stil*, ny följd 27, 49–66.
- Malmgren, Sven-Göran (1988): Almqvist, Dalin och den svenska definitionsordbokens födelse. I: Red. Gertrud Pettersson: *Studier i svensk språkhistoria*. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap A 41.). Lund University Press, 195–213.
- Mattsson, Gösta (1974): Ordlistans tionde upplaga – riktlinjer och kommentarer. I: Ture Johannisson & Gösta Mattsson: *Svenska Akademiens ordlista under 100 år*. (Skrifter utgivna av Svenska språknämnden 55.) Stockholm: Esselte studium, 55–116.
- Mediearkivet (Retriever Research). <<http://web.retriever-info.com/services/archive/>>.
- SAOBs = Samlingar till Svenska Akademiens ordbok. Lund.
- Svenska dagstidningar*. Sök bland svenska dagstidningar. Kungl. Biblioteket. <<http://tidningar.kb.se/>>.
- Tegnér, Esaias (1892 [1962]): Om genus i svenskan. I: *Svenska Akademiens handlingar 1891*. [Nytryck 1962.] Stockholm.

Wikander, Ulla (2006): *Kvinnoarbete i Europa 1789–1950. Genus, makt och arbetsdelning*. Stockholm: Atlas Akademi.

Lennart Larsson

docent i nordiska språk, ordboksredaktör

SAOB, Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet

lennart.larsson@svenskaakademien.se, lennart.larsson@nordiska.uu.se